

EUSKARAREN ERABILPENA NAPARROAKO ERREINUAN XVI-XVIII G. MENDEETAN

Manex GOYHENETCHE

1512-an Albret-eko dukeren armada Naparroako lurraldeetan sartzen da eta ondoko urteetan Don Fernando Aragoi eta Gaztela-ko erregek ofizialki bereganatzen du Naparroako Erreinua, hitzemanaz halere, «observar e goardar les fueros privilegios usos et costumbres del dicho regno»¹, bere burua daukalarik «depositario de la Corona y Reyno de Navarra»². Erraitea Naparroa harmez eta indarrez hartu zuela Fernando-k, anitz daiteke. Badakigu feudal familia handi batzu aspaldidanik Gaztelaren alde zirela; Naparroa Iparraldean, Agramontes batzu salbu, idazkietan deitzen diren «señor» gehienak Gaztelaren alde oso errazki jarri ziren³. Baina menpetasun horrek ez zuen luzaz iraun. «Tierras de Ultra puertos» deitzen zuten orduan gaurko Baxenabarre. Iparralderako bideak bi lepoek kontrolatzen zituzten orduan: Orria-koa (edo Orreaga) eta Somport-ekoa. Muga onik ez zutela Iparraldeko lur horiek eta hobeago zela beraz menpean zeukan Naparroaren muga berria Orria-Somport mendi lerroetan emaita, pentsatu zuten Fernando eta gero Karlos-en kontseilariak. Horrela egina izanen da guti gora behera 1530 inguru

1. A. G. N.: sección de Cortes, Recopilación de Actos de Cortes 1503-1531, Fº 80.

2. ADPA E 554.

3. Gertakizun horren lekuko dugu 1515 -eko idazki bat. Uharte-n biltzen dira Naparroako Estadoak eta basailutzarako edo zerbitzari zina eskaintzen diote Don Fernando-ri. Han zeuden Donibane Garaziko gazteluzaina, Lekuze, Armendaritze, Uharte, Lasako «señor»-ak, Mehaine-ko biskondea, Irisarri-ko «comandador» bat, Lakarra-ko «señor» Bernat, Behorlegi-ko Baroia, Donibane Garazi-ko «Caperan Major» deitzen zen Erretor Nagusia. Biltzarerat etorri ziren ere orduan «Universidat» deitzen ziren eskualdeetako ordezkariak: Iriberry, Ortzaize, Arboti, Ostibarre, Izura, Larzabale, Donapaleu, Garruze, Bastida, baita ere «Jassu»-ko Martin eta «Pedro Dechepare». ADPA E 555.

Gertakizun bertsuaren seguramena emaiten digu Moret-ek erraiten duelarik:

«Y el Conde de Lerín buscaba medios, para atraer al de Lusa a la obediencia del Rey Don Fernando, y le ofrecía de su parte, así a él, como a los de su séquito pagarles ciertas assignaciones, que tenían del Rey Don Juan. También trataba al Rey Católico de reducir a su servicio a Beltran de Armendariz, y otros caballeros de Tierra de Vascos por medio de grandes ofertas, que les hizo. Y lo vino a conseguir. Porque despues vinieron a Pamplona a hacer pleyto Hommage al Rey en manos del Marques de Comares» (Annales de Reyno de Navarra, 1766-eko ed., 279 hor.)

hortan. Orduan dira bilakatu «Erreinu» delako «Tierras de Ultra puertos» lurraldeak, hor errefugiatzen baitira Naparroako Errege eta Erregina zuzenak: Albret-eko Jehan eta Catalina⁴. Geroztik, Baxenabarre-ko lurretan mugatu da Naparroako Erreina 1789-rarte, hiru mendez bere Soberania zainduz, Foru, Legeditza eta Estadoen bidez.

Baina jabetasun edo soberania osoa omen daukan Erreinu horrek ez du nehoiz euskara hartu idazkera ofizialtzat. Estadoetako akta guziak bearnesez idatziak dira: urtero egiten dituzten biltzarretako txostenak bearnesez dira; 1608-1611-an egina eta 1645-ean argitaratua den Foru berria ere bearnesez idatzia da. Estadoetako plazara ez da beraz jali euskara.

Egia da, apurka, apurka, bearnesaren gibelzapena nabaritzen dela, baina frantsesaren probetxugarri eta ez euskararen. Hizkuntz aldaketa 1620-etik goiti gertatzen da. Alabainan urte hortan du finkatzen Luis XIII garrenak «Edit d'Union» delako erabakia Naparroako Erreina Frantziako Koroarekin bateratzeko. Ordutik goiti, eta jadanik lehenago ere, Napartar jende asko Frantziako Koroaren alde agertzen da: beroenak ziren «ofizier» deitzen ziren administraritzako kargudunak^{5/6}. Eta frantses eragin politikoarekin hizkuntz eragina ere sartu. Beraz 1620-1630 urteetatik goiti eskusribu guziak frantsesez idatziak dira. Euskara sartuko da bakarrik *hamazortzi* garren mendean, 1756-eko «emaitza» -ren zati bat euskaraz idatzia da⁷. Besterik ez. Hor daukagu Naparroako Estadoek hiru mendeetan zehar eginen duten euskarazko idatzi bakarra. Baliosa beraz, ez bakarrik hizkuntzalarientzat, baina euskararen egoeraz arduratzen diren guzientzat. Hor ageri baita, Naparroako Erreinan hizkuntz zapalketa ez dela kanpotik sartua bakarrik, eta nehun ez da aurkitzen euskararen aurka zuzenki frantses Erregeek finkatu duten erabakirik. Euskara, Napartar «ofizier» horiek berek dute baztertu. Ez gogo

4. Ez erran «Merindad de Ultra puertos»: hitz hori berantago sartuko da. Molde berean, erdarazko «Basse-Navarre» (gure Baxenabarre) 16 g. mendearen bukaerarte ez da azaltzen idazkietan.

5. «Ofizier», hitza horrela emaiten dut, besterik ez izanez. Bistan da erdarazko «officier» hitzetik heldu dela. Erregimen Zaharreko garaian, «office» hitza emaiten zen administraritzako edozein karguri. Erregerena zen kargua eta baliatzeko erosi behar zen. «Office» sistema horren bidez dituzte beren giderrak zabalduko eta azkartuko beren menpeko esku mutil hoieri esker. «Ofizier» karguan zartzen ziren ahal zuten guziak, merkantiak aparte, diruaren irabazbide ugariena baitzen.

6. Edit d'Union Elkartearen alde agertu dira Naparroan: Baigorri-ko Bertrand d'Echoux famatua (eragin handia zeukan Naparroako Estado etan eta Kantzelerian), Donibane Garazi-ko Logras familia, Amikuze-ko Pierre Vidart (edo Bidart), Lostal familia (Busunaritze-ko Apathea etxaldearen jabeak). Denak «Office» edo kargu haundi batzuen jabe ziren, bereziki Donapaleuko Kantzalaritzan: buruzagi-orde, prokuradore, kontseilari edo abokatu. Talde horrekin harreman zehatzetan zebilen Oihenart anaiak. Arnaud Oihenart ezkondu zen Jeanne Erdoi-ekin (Jean de Lostal en alarguna). Jacques Oihenart aldiz (Kontseilari zena), ezkondu zen Pierre Vidart-en alaba gehienarekin. Jende ohoragarriak elgarren artean kurutzatzen ziren. Ageri da ere nondik nora zoztzen garai hartako euskaltzaleen bideak.

7. «Emaitza» da lehengo idazkietan aipatzen den «donation» edo Erregerentzat biltzen ziren zergak, eta gero banatzen, hots busceta.

zarrez. Ikusi behar da garai hartako ingurumena. Erdi aroko idazkera ofiziala asko tokitan latina izan da, edo latinetikako hizkuntza bat. Hamaseigarren mendetik goiti tokiko hizkuntzan idazten hasi delarik jendea, errazago zen Naparroan latine-tik bearnesezera pasatzea ez eta euskarara. Napartar idazleak ez dira konturatu berek zutela baztertzen euskara.

Baztertze hortaz konturatu zen Bernat Etxepare, baita ere Dominique Bidegaray frantziskotarra, 4.000 libera galdatzen dituelarik '(eta 300 libera baizik ez ukaiten) euskal hiztegi baten argitaratzeko; eta hauxe dio euskarak jasaiten duen egoeraz:

«Elle (euskara) est demeurée comme incognue et presque inutile... Que ceus meme a qui elle est naturelle en ignorent la beauté et la noble origine, luy ont refusé leur estime»⁸ Ageri da norat behatzen zuen eta nori mintzo zen.

Naparroako gizon kargudun herritarrek (eta ez kanpotiarrek bakarrik) erdara baizik ez badute erabili administraritzako idazkietan, herria halere eguneroko bizitzan euskaraz ari zela nabaritzen da. Foruak eskatzen die notarioei eta uxerei euskara jakin eta erabil dezaten:

— «Augun que no sie de desens lo Royaume, ou resident, et que no sapy parlar, et entendre lo lengoadge deus contrahents, no sera probedit de Officy de Notary, ny sera recebut en l'exercicy dequet» (9. Kapitulua, 1-n artikulua).

— «Augun Ucher no sera recebut si no sap legir, escriber, et lo lengoadge vulgar deu Pays, et senhs estar examinat per lo Conselh de la Chancelleria, et trouvat capable per aquet» (9. Kapitulua, 1-n artikulua).

1966-eko Araudietan gauza bera galdegina zaie notarioei:

— «Les notaires doivent estre basques et regnicoles ou du moins verses en la langue»⁹.

Euskaradun izaita galdegina zaie ere Kantzeleriako idazkariei: «Les greffiers de la chancellerie doivent estre des personnes capables et versées en la langue basque»¹⁰.

1691-an Araudiak errebertitzen direlarik, eskaera bertsuak agertzen dira:

— «Les greffiers doivent tenir un ou deux notaires enquesteurs basques quy sachent la langue»¹¹.

8. ADPA C 1533 Fº 97 - 98.

9. ADPA C 1529 Fº 22.

«Regnicolles» erran nahi du «herritar».

10. ADPA C 1529 Fº 26.

11. ADPA C 1532 Fº 15.

— «*Les commis et prépozé au recouvrement des amandes discernées par le parlement ne doivent pas se servir d'huissiers ou sergens estrangers*»¹².

— «*Les informations enquestes et toutes autres procedures, seront faites par des officiers du pays entendant la langue basque*»¹³.

Bikario Jeneralak ere euskaraduna izan behar du:

— «*Ledit sieur Evesque mettra audit royaume dans le detroit de son diocese un vicaire general entendeu en la langue basque*»¹⁴.

Eskakizun hoiek zerbaiten seinale dira: notario, uxer, idazkari—edo «grefier»—denek, beren lanaren gatik harreman asko bazeukaten herriarekin, eta euskara euskara jakin eta erabili behar zuten, herritarrek beste hizkuntzarik ez zakitelako.

1789-ko Iraultza etortzen delarik, Biltzar Nagusi-ko (Assemblée Nationale) legeak euskararat itzultzea erabakitzen da:

— «*Vous avez reçu, M, une lettre de M. le Controleur General en datte du 10 de ce mois qui vous autorise à faire imprimer les decrets de l'Assemblée Nationale en langue basque suivant l'idée que vous en aviez donnée pour mettre les peuples de la Navarre en état d'entendre ces decrets*» (copie de la lettre de M. Acher à M. de Bouchepon le 25 octobre 1789)¹⁵.

Baina Ministro eta Gobernari batzu ez dira ados. Eta hor geldituko da Iraultza denboran hasia zen euskararen alderako bultzada.

— «*M. le Comte de St Priest a qui il a été envoyé copie de cette lettre a mandé depuis qu'il étoit inutile de faire une pareille traduction parceque si on la faisoit pour la Navarre il faudrait aussi la faire pour d'autres Provinces qui sont dans le même cas*»¹⁵.

— «*M. l'Intendant d'Auch, Monsieur m'a en effec écrit pour me proposer de faire traduire les decrets de l'assemblée Nationale en langue basque et béarnoise et j'en ai conféré avec M. le Garde des Sceaux. Mais nous avons pensé l'un et l'autre qu'il n'y avoit pas lieu d'adopter ce parti, parce qu'autrement il faudroit pour différentes Provinces du Royaume autant de traductions qu'elles ont d'idiomes.*

J'ai répondu en conséquence à M. l'Intendant d'Auch, le 3 de ce mois».

12. ADPA C 1532 F^o 37.

13. ADPA C 1532 F^o 55.

Forua erreberritzeko garaian (16g. bukaeran, 17g. hastapenean), eztabaida gogorrak izan ziren ere Kantzeleriako ofizierei buruz, euskara jakin eta erabili behar zuten ala ez bereziki juleek. Ikus B. Nat. 16674, F^o 241, 246, ADPA C 1553, F^o 63.

A. Nat. K 1234 n.º 32.

14. ADPA C 1532 F) 37.

15. A. Nat. H 1/1153, n.º 205.

1756-eko idatzia

Handa. Lauaue auzoan bassanavarreco estatuey
Equitem duten donacioniaren balsarria

1. Erregueriy hogugetta hamabiy quartier:

2. Erregueriy bere tropen daue bymila libera:

3. Bestalde by mila eta lau ehun libera. Conseyluco —
arristaren Cortulis, Coim arrist emana jean dixyteen
mila Caspi ehun eta hamecortiy guerren ourthian —
majhatzaren lehenian garagnouien Sug'taren yaiguan:

4. Quehiago by mila eta lau ehun libera Capitaliacionaren
emendiotan estabilliacq jean Coim lau fossen daue —
libra khal, eta hori Conseilian abes Douaren —
hemecortiy guerrenian, mila Caspi ehun eta berreguery
eta Caspiy guerren ourthian emana jean en arristaren
eta agorriaren by guerrenian banileq ourdoro ourthian
estades ^{Britanico} ~~Britanico~~ Deliberacioniaren ^{Conforme} Cortulis, Coim soma
alchalia jaunen baita Capitaliacionarequin daugui
burulan, eta nola pagamendu hori equin behar baiguidien.
hamar ourthio orondudan ^{eta deliberacioniarequin} arristaren ^{Conforme} Cortiy
ourthio Equindouquegu ^{imposition hori} auzbingo ourthiarequin

5. Quehiago hamabiy mila libera ^{daugui} ~~ourthio~~ ^{ourthio}
Capitaliacionare daue, Coim Capitaliacione noblesiacq eta heren
estatiacq pagatu beharbytu vsaincharen Conforme: —

6. Bestalde hamahirour ehun eta hamabiy libera

*Bideratze gurren oinartian, eta Estatu^{zhas}en, apiratzen
 hamar gurren^{hunen}ian (mila, Caspi eta Erroquij eta —
 hamar gurren oinartian) hartu⁵en deliberationiarren
 Executionetan:*

Iturria: A.D.P.A. C 1536

IKURAK

- A.G.N.: Iruña-n: Archivo General de Navarra.
- A.D.P.A./Pau-en: Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques.
- A. Nat.: Parise-n: Archives Nationales.
- B. Nat.: Parise-n: Bibliothèque Nationale.

HIZTEGIA

ESTATIEQ: Estadoak; urtero biltzen ziren, nobleziak, hirugarren ordenak eta eleizak osatzen zuten. Erdi Aroan Korteak deitzen ziren.

QUARTIER: Zergen banaketa.

GARAGNOUEN SUGETAREN GAIGNAN: «Haras» deitzen ziren garañote-
gien ordaintzeak.

CAPITACIONIA: zerga mota bat; herritar bakoitzak ordaindu behar duena.

ARRESTA: Erregek, Estadoek edo gobernadoreak hartu erabakiak.

USAINCHAREN CONFORME: ohidura zaharren arabera edo ohi den bezala.

TAILLA: Beste zerga mota bat, familia bakoitzak ordaintzen duena.

SALARIOUARENDACO: Bearnese hizkuntzatik heldu da. «Salaris» zen adminis-
trantzako kargudunen (ofizier) soldata. Hortik erdaraz egin da «salaire».

CONSEILLIAN: Edo Erregeren Kontseilu Batzordea edo Pau-eko Kantzelaritza
(deitzen dena ere «Parlement de Navarre»).